(Образок з життя Дніпровського повіту 1887—8 року)

Нема краю широкому, вільному степу! Простягся він рівний-рівний від кучугурів Дніпрових аж до самого Сиваша, уперся в його, став неначе на годину, а далі перекинувся через Сиваш, задавив його своєю величезною рівнотою і простягся вже вільно далі й далі, зачепив річечки Молочну, Дін і пропав десь... Коло самого моря лежить він — неначе залицяється з ним, широким і таким же вільним,— як два брати, один тихий, до оселі прихильний, а другий — ворог хати... Від Дніпра степ хороший, коло Сиваша — понурий, білястий, з лисинами. Та й не диво йому засумувати коло такого сусіди. "Нікчемне море" і коло його, і над ним:

І небо невмите, і заспані хвилі, І понад берегом геть-геть, Неначе п'яний, очерет Без вітру гнеться... 1

А трохи далі од того нудного берега, де тільки верблюжка червоненька — неначе кров розлита, або м'ясиста — неначе сльозами вкрита,— далі не говорить, Мовчить і гнеться, мов жива, В степу пожовклая трава 2.

Отакий-то шматочок степу, про котрий іде річ.

Цей рік великий бог не хотів глянути на степ широкий своїм милостивим оком; прогнівили його, милосердного, одвернув лице своє, і в той мент мертвим вітром повіяло... Все, що з весни потяглося з землі багатої, все зразу стало вмирать. Вітер з схід-сонця віяв, дув немилосердно, лютував як хотів, усяку билину, стеблину зв'ялив, зсушив. Зелений хліб вийшов з землі травицею розкішною, неначе килимом укрив степ; повіяв сердитий вітер — і травиця звернулась у дудочку, зав'яла, голівоньки схилила додолу, пожовкла — і вмерла навіки... Курай колючий та живучий, перекотиполе чудовне та летюче — від того вітру повмирали, і на Іллю святого З степ почорнів, неначе

зябина восени, сірою землею як попелом вкрився. А чоловік, хліборо6, сльозою гіркою вмився... Дрохви повтікали, стрепети знялися і не вертались, степ захолов, замер.

Тільки Сиваш своєю важкою, сивою, як мертве око, хвилею лиже жовтий і попелястий берег.

По жовтій землі розкинулось село,— як пісні кажуть, стоїть невесело. Хатки маленькі, з глини складені; покрівлі, як у татар, низькі, глиною вкриті; повітки і сараї глиняні. Хата від хати на півверстви, а вулиця — як колишні шляхи. І все те жовте-прежовте: і хатки, й земля, і небо — все жовте. По всьому селу ні одного деревця немає; будяки, що іноді ростуть рясно та густо — і ті жовті, обскублені. Тільки серед

* Трава, портулак.

самого села велика біла церква сяє золотою банею й радує втомлене око зеленим цвітом. По селу розбрелась худоба: кістки та шкура одвисла на ній, коні зовсім запаршивіли. Ніде коло хат і на гарманах нічогісінько немає: ні соломи, ні сіна, ні полови... А поза селом стоїть будка, соломою вкрита, і коло неї велика жердина, а на ній віхоть соломи та пучок різок. Вартові стоять і денно, і нощно,— то в селі чума, а віхоть та різки говорять: не їдь, чоловіче, бо .битимуть!

Чудно на світі робиться! Як поза хатою стіжки весело красуються на сонечку божому, як на гармані повні коні, сита худоба,— то коло хати стоять стіжечки палива — кирпичу (кізяку), по двору птиця вештається та щеботить, свиня хрюка; у хаті весело, відкіля тих квіток навезуть; дівчата пісні співають, весілля грають на селі, на вулиці люди ходять, парубки співають, а коло шинку, як коло вул-ля у теплий ясний день,— такого там людей... А як поза хатою голо та пусто, та ніде немає нічого, — сум, тиша і в хаті, й на вулиці, а жид у шинку цілий день спить або зачинить шинок і повіється зовсім з села. Проїдеш через таке село — сум, нудьга нападає; якби не гріх, так би на тій жердині й завісився.

Голод у селі. Страшне слово!.. Члени земські тричі приїздили, привозили гроші; приїхали аж три валки з хлібом,— але той хліб на новий посів, а їсти... їсти — бог дасть. І бог дав. Люди коней запрягали, сами посідали й потяглися в Херсонщину, де бог хліба дав; одні повіялись аж за Миколаїв, другі поїхали аж у Київщину... На селі тільки жінки з дітьми зосталися та слабі...

Зосталася удова Ганна й коло неї п'ятеро дітей: Степан чотирнадцяти год, Марися дванадцяти і троє зовсім малих, таких, що меншому рік минув.

Степан уже другий рік у наймах, він за кухаря коло котити; був підпасичем коло шматка шпанки, а далі у кухарі перейшов. Другий рік як він у багатого німця по тридцять карбованців на рік став і гроші приносив Ганні. Велику поміч давав. Прийде було — усі радіють: мати не знає, де посадить. Марися клопочеться коло нього, розпитує, як і що у панів, чи велике село Чаплі, чи велика отара, як квітки ростуть у городах у панів; малеча лізе... А мати подивиться і нишком заплаче. Кожен раз, що приходив Степан, нужа його заїдала; сорочки немає — шматочки закаляні замість неї. Обмиють його, одягнуть у чисте шмаття, одпочине дома день або й два і піде знову на степ. Жилося Ганні не дуже погано; хліба було доволі торік, хватило аж до нового,— а нового бігма, та нічого, міркує вдова, прийде на покрову 4 Степан і принесе гроші.

Цілий день на покрову ждали Степана — не прийшов. Другий день Марися аж на толоку виходила назустріч — немає Степан^. Яа п'ятий день тільки прийшов Степан і приніс клунок: в йому було дві сорочки, постоли, батіг — усе його збіжжя. Дуже зраділи йому.

— Шо ж це ти, сину, так запізнився?.. Ми тебе чекали ще на покрову, як торік...

— Так запізнився, бо...

— Що ж це ти і клунок свій забрав?

— Я, мамо, зовсім прийшов.

— Як зовсім? — перелякано спитала Ганна, і серце у неї захололо.

— А так.

— Хіба ж тебе вигнали?

— Вигнали.

— Ой, лишенько. За що ж, сину, вигнали? Може, ти сам не схотів?

— Ні, я хотів, а шахмейстер. приїхав і звелів іти додому, я й пішов.

— Як же це так? Робив, робив, а проти зими взяли та й прогнали? Сину мій коханий! Ти від матері не таїсь: може, ти що вкрав абощо?

— Ні, мамо, не крав.

— Може, яке ягня зарізали та з'їли?

— Ні, не різали... У Хвейна не можна: вівці лічені, і коли яка пропаде, одіб'ється — зараз штрап, а як здохне — махан собаці віддай, а шкурку шахмейстрові. Ні, там не вкрадеш, не з'їси.

— За що ж, за що ж вони таке роблять? А другі зостались, чи й других порозгонено?

— Ні, зостался... Оце отамани і старі чабани зостался, а всіх підпасичів з наших сел прогнали. Казали, що у Каховці на ярмарку

полтавці поставали дешевше на зиму, а котрі були до покрови у нас таки да у якономіях — ті за харч стали.

— Головонько ж моя бідная! І грошей не дали?

— Не дали. Казали, що всі забрав, а вперед не дають,— такий приказ. Казали, що хліба і сіна немає, так усім дають менше.

— Лишенько ж моє! Чим же я годуватиму вас, дітки мої кохані? — заголосила Ганна, а за нею й менші діти.

Довго вона плакала, бо бачила, що зима прийде, заробить нідеу бо і в Перекопі — і там людей повно, за хліб роблять,— просто таки лягай та й умирай.

— Мамо, а мамо! Та ви тоє... чого ви плачете? А може, й перезимуєм...— говорив Степан.

— Сину мій, сину, дурна ти дитино! Як же ми перезимуєм? Без тебе було важко, а тут ще й тобі треба шматок хліба,— де ж я його візьму?

— Та воно, може... як-небудь... Може, й перезимуємо.

— Ах! — промовила Ганна.— Дурне, дурне...

Хліба ж, хвалить милосердного, було трохи, на місяць стане або й на два.

Заходились варити їсти. Марися принесла кирпичу, запалало у печі. Закипіла вода, вкинула шматочки зо три буряків та кислого каменю, що в Перекопі купують, та солі — от і борщ. Хліб черствий і того по шматочку дає Ганна. Картоплі немає — бо її й заводу нема, картопля не родить, а буряки іноді ростуть; не родить ніякої огородини.

Одпочивши днів зо три, Степан пішов розпитувати людей, де б йому стати хоч за харч. Одні з його сміялись, другі казали: "Ти, Степане, хоч і малий, а вже великий дурень. Хіба не бачиш, що тут робиться! Самим їсти нічого, а ще й наймитів держати".

На Михайла 5 пішов він до молоканів 6, чи не приймуть до отари. Не прийняли, бо позганяли вівці на другі степи, у другі повіти — тут нічим годувать шпанку. Уже й морози взялися. Зима рано прийшла. Оце уранці встане Степан, візьме дві вірьовки та удвох з Марисею йдуть на степ збирати паливо — курай. Цілий день проходять; сонечко сяде, а вони по стеблині збирають і принесуть в'язку або й дві. На одну ніч не стане.

Хліба все менше і менше у коморі.

— Лишенько моє! Хоч би ти, Степане, де став, а то їси багато; бач, хліба вже мало зосталось...

Посидів ще Степан день, походив, назбирав кураю, а увечері й каже:

— Мамо!

— Чого, мій голубе?

— Я піду... бо малі діти у вас... Зоставайтесь самі.

— Куди ж ти підеш? Де ж тебе приймуть?.. Ти ж ще хлоп'я мале...

— Піду...

Уранці Степан узяб шматок хліба, у клунок сорочки й батіг і пішов з села. Одним ротом менше стало. Тижнів через два після Миколая 7 настала зима, да така, якої десять год вже не було. За кураєм уже ходить не можна, бо ввесь вибрали, а надто ще й снігом замело. У хаті

— як надворі; стіни усі льодовою корою вкрилися, у кутках сніг лежав. Одсунули лавки од стін, усі сидять на печі, але й піч холодна, бо немає палива. З ранку до вечора ходять Марися з Ганною по селу й поза селом, збирають кізяк... Та де там збиратьі Скотячий лікар з урядником палять гній, бо чума на худобі, не можна, кажуть, його держати — приказ такий.

Минуло й різдвяне свято8. Завше весело було у велике свято — а тепер тихо: не чутно ні пісень, ні гомону на вулиці. Де-не-де хтось заспіва та й зникне — фуга не дає й цим двом-трьом веселим молодим душу одвести.

Настала й голодна кутя. Для Ганни й справді голодна: ні пирогів не пекли, ні куті не варили. Перед вечором сумно було у хаті, діти щось щебетали та й замовкли; менші заснули, а старшенький хлопчик на печі сів коло Марисі, обняв її й тихенько щось питав.

— Марисю, а Марисю! Чи у всіх кутя бува?

— У всіх, любенький.

— А у жидів? У жидів, мабуть, не бува. Не бува, Марисю?

— Ні, не бува у жидів, тільки у тих, що до церкви ходять.

— А солодка кутя у панів? Га? Солодка? І узвар, мабуть, є? Є, Марисю? Мені Степан казав, що в управляющего ой солодкий, ой соло-одкий...

Ганна засвітила свічечку шагову воскову перед іконою, стала навколішки і тут усю душу вилила... Наболіло у сироти. Згадалось їй дівоцтво, як той сон, як блискавка засвітилась, а далі її весілля, трудове життя з любим чоловіком, а далі, далі... тільки сльози закапали з очей.

Вона проказувала всі молитви, які знала, а потім припала до землі й застигла...

Діти замовкли: Івашко і Марися злякались, як стогне та плаче мати.

Аж ось двері скрипнули і на порозі стала стара бабуся, сусідка Ганнина.

— Будьте здорові з святим вечором9! — промовила вона — вони її страх як боялись.

— От як у вас... Звичаїв старих не держите. Я хрещена мати, а хрещениця Марися мені куті не принесла ні на свято, ні сьогодні. Я ждала, ждала і розсердилась, дуже розсердилась.

— Бабусю, голубонько,— нема у нас куті, тому й не носила Марися...

— Еге! Так що ж, що нема? Так, може, у мене є?.. Треба було й так прийти.

— Вибачайте на цей раз: сором, такий сором ходити по чужих хатах... Ми ще до цього не звикли...

— Еге, не звикли... Тільки сердите мене... Злазь з печі! Чуєш, Марисю. Злазь і тягни дітей,— сердито говорила баба.

Марися й діти позлазили. Баба вийшла у сіни, внесла й поставила на столі горщик куті, паляницю і з п'ять пирогів.

— Як ти мені не принесла, так я тобі принесла. Сідайте, їжте... а спершу треба хреститися.

Діти хутко сіли за стіл і узялись їсти.

— Спасибі вам, бабусю,— заговорила Ганна.

— Що таке?

— Спасибі, кажу, що принесли...

— Я не тобі, не твоє діло мене вчить... То не твоє і не моє — боже, от чиє... Сідай коло мене... От що, знаєш Миколаївку?

— Знаю, бабусю..

— І дорогу знаєш?

— Знаю добре й дорогу, це від нас двадцять п'ять верстов шляхом.

— Добре, коли знаєш. Сьогодні вернувся мій Денис, він привіз з Херсонщини Петра Будька додому; коло Миколаївки на хуторі Будько продав коней і заробив силу грошей. Так йому бог дав. А дома у його жінка слаба. Він казав, щоб Денис прислав до нього на хутір дівчинку за няньку до дітей... от що. Марисі уже дванадцять минуло... Поміркуй, може, віддаси...

Ганна зомліла: жаль ухопив за серце; вона подивилась на Марисю, і сльози закапали з очей.

— Марисю,— говорила баба,— хочеш у найми? Хочеш за няньку стать?

— Хочу, бабусю, коли грошей мамці дадуть на хліб.

— Дурна! Звісно, дадуть... Дурна!.. Йди сюди. Марися наблизилась до баби. Баба перехрестила її й поцілувала.

— Дак як тоє, як хочеш — треба хутко, треба завтра йти... Прощавайте...

І пішла собі стара.

* * *

Цілу ніч Ганна збиралась, не спала та нищечком плакала. Воно, може, й чудно, але як не плакати бабі — дитину оддаючи у найми та ще вперше з дому виряджаючи? Перед світом збудила вона Марисю, дала їй шматок хліба за пазуху, одягла її у дві ситцеві спідниці, теплі панчохи, старенькі свої черевики, кохту на ваті і зверху стару, рвану кожушанку, на голову два платки наділа, а сама одяглась у свиту, бо кожуха не було — Степан забрав, як пішов.

— Що це ви, мамо, плакали?

— А плакала, Марисю...

— Не треба, мамо, я служитиму добре, догоджу хазяйці, а ви гроші візьмете та борошна купите.

Зібрались. Ганна повела Івашка і двох малих до сусідки — баби. Івашко став на порозі.

—г Марисю! А Марисю! Не йди... замелзнеш... не тле-6а.. — і заплакав.

— Да йди вже! Дурне, бач, кряка, як той ворон,— промовила Ганна, серцеві щось говорило: "не йди!"

"Може, й справді не йти?.. А їсти що? А чим дітей году вати? Попухнуть з голоду".

Надворі падав маленький сніжок. Сонця не було ще: тіль* ки на світ благословлялось. Вітрец північний потроху дмухав.

Вийшли. Коло церкви помолились богу й пішли за село.

Куди не глянеш — рівно-рівно. Небо заволокло хмарою білою, і не розбереш, де небо починається і де безбрежне снігове море кінчається.

Пройшли вже й могилу на третій верстві — степ далі ще рівніший і краю йому немає.

Літом степ чудовий, хороший, а все ж якийсь таємничий, а снігом вкритий — суворий, страшний...

Вже й потомились добре, а ще — як думалось Ганні — й половини дороги не пройшли. За могилою вітрець, що подихав нерівно, потрошку тепер кріпшав. Зірветься він звірюкою лютою відкілясь зверху, вдариться об землю й вихватнть велику купу снігу, підійме його трохи од землі й несе, несе... А зверху, з того доброго неба, пада пада сніг. Несеться вітер хуртовиною, забира з собою легеньки сніжок з землі, забира по дорозі й той, що пада з неба, й несе його назустріч подорожнім.

Ганна трохи втомилась, Марися ледве йде... От хуртовина налетіла на їх; змело з дороги чисто весь сніг, вдарило в обличчя, забило дух — і вони стали... Далі йти легше. Сніжку нема... Вони йдуть хутко. Другий стовп навіжений летить, забива дух, сліпить очі, ножем гострим ріже обличчя. Вони йдуть, розігналися трошки по рівній землі і зразу — шубовсть у снігову кучугуру. Марися зав'язла по плечі, Ганна впала. Перевели дух. Ганна стала витягать дитину, бере її за руку, тягне. Ледве-ледве витягла; вийшли на рівне місце, тут снігу тільки по коліна... Давно вже за панчохи набилося снігу давно вже Марися плаче... Стала, плаче...

— Мамо, мамо! Руки болять...

— А ноги як, чи чуєш ноги?

— Ні, мамо, не чую, боліли, а тепер не чую.

— Ну, одпочинем... Здіймай черевики.

Не змогла Марися зняти їх. Стягла Ганна, стала терти ноги: білі-білі, а пальці, як палочки. Тре снігом, красніють.

— Три, Маруси, руки снігом, сядь за вітром. Плаче й не ворушить руками.

Одтерла Ганна їй руки. Поїж, доню, хлібця.

— Не можу, мамо, хліб як кістка, не вкусю, замерз. Одпочили... А час не гаїться, час іде, а могили на половині

дороги не видно.

А хуртовина в'ється, гуде, виє, як люта звірюка. Аж темно стало...

Тягне Ганна за руку дитину. Тут і самій іти важко по глибокому снігу, проти вітру, а ще тягти її за собою! Сніг іде, фуга виє. От уже й могила... Більш половини одійшли, верстов вісім зосталось... незабаром і Миколаївка. Ще трошки сили... Вітер неначе затих, не так забива очі сніг...

— Мамо, чи далеко ще? — говорить Марися, ледве-ледве йдучи.

— Ось-ось, зараз. Бачиш могилу? От як перейдемо її, то й Миколаївку літом видно... Зараз буде.

Пройшли могилу... "Що ж це? Вітер повернув: то був прямісінько в обличчя, а тепер збоку. Що ж? Це вітер повернувся, чи ми зблудили? — думалось Ганні, і великий острах ухопив її душу...— Ні, то вітер".

Йдуть добре... Ганна тягне Марисю... Пройшли з годину, а Миколаївки не видно... Стали, слухають, чи не принесе вітер собачого голосу з села... Слухають, а він несе: у-у-у — так жалібно, так грізно.

— Мамуню, мамуню! Я боюсь! Хтось плаче...

— Ні, любко, ніхто; то тобі здається: то, Марисю, вітер. Марися дрижить від холоду і переляку.

"Може б, вернутися додому? — не раз западала така думка Ганні.— А їсти?.. А діти? А борошно? Де ж його взяти? Хіба ж бога немає? Треба йти".

І тепер стала вона й думала: "Повернуть хіба назад? Далеко одійшли, ближче йти... А як заблудились? Господи милосердний! Дай сили!" І вона пішла.

На часиночку вітер затих був — неначе дратував, і знову поніс сніг, б'є в очі, ріже, пече лице й руки, збива Ганну і Марисю то в один бік, то у другий.

"Я дійду... А Марися? Куди ж її веду? Дочку на смерть веду... Хіба ж на смерть? У найми йдемо. І чого це мені тая смерть прийшла в голову?"

— Мамо! Я не можу йти... не можу. Марися впала.

— Чого ти? Йди... Що ти, дурна, замерзнуть хочеш, чи що? От недалеко. Уставай, ходім.

— Не можу, я спати хочу.

— Йди, я тебе буду тягти за обидві руки. Поставила її Ганна позад себе, узяла за обидві руки

й пішла і її потягла.

Сніг по коліна... Марися пада, вже й не плаче, не говорить.

Подивилась Ганна навколо, як тільки на хвилину вітрець стих, і побачила, що біле місце на небі низенько. "Господи! То це ж сонце сіда!? Це вже й до вечора недовго... І куди ж це ми зайшли?.. Сонцю треба бути по ліворуч, а воно за спиною сіда... Куди ж це я зайшла? Кудись у праву сторону? Заблудила..."

Страшне слово у степу; нема страшнішого! Марися впала й не встає...

— Уставай, ледащо! Уставай, а то битиму, як ще ніколи не била!

Марися не озивається.

— Чуєш!?. Уставай зараз. Уставай. Уб'ю! — закричала не своїм голосом Ганна й кинулась до Марисі.

— Не можу, мамо,— ледве озвалась.

— Голубонько, дитиночко моя кохана! Доню люба! Устань, моя рибко, от-от вже й село... Послухай! Чи чуєш, собаки брешуть?..

— Чую, чую... Дайте руку, підведіть мене... я піду. Чутно, вітер доніс голос собачий. Марися підвелась, пройшла зо два ступні й упала.

"Недалеко... донесу",— думала Ганна. Взяла дочку на руки й понесла.

— Держись за шию кріпше, притулись до мене, та не спи.

— Ні, не буду... держусь.

Темніє. Мороз притиснув дужче. А вітер своє робить — не боїться й морозу.

Несе Ганна доню, йде й хитається. Раз упала... Упала й удруге. Нема сили, не може йти...

А вітер з снігом гомін несе... от і димку трошки приніс. Село вже за верству, не більше. Ганна схопилась, схопила Марисю й побігла... От ще трошки...

"Господи, господи! Дай сили!.. Немає... немає..."

Упала Ганна... не може нести...

— Марисю! Спиш?

— Ні, не сплю... А хочеться дуже... Мамо! Покладіть мене... Я дуже спати...

— Що ж мені робить? Покладу її й хутко побіжу до села, там люди дадуть помочі. Невже ж не донесу? Так близько?.. Ні, не донесу, немає сили...

Ганна зняла з себе спідницю, зняла один платок; спідницю розіслала, одкинувши Сніг, поклала Марисю, а платком накрила її...

— Зараз добіжу до села, Марисю! Не спи, одпочинь, а я зараз,— і побігла по снігу.

Марися щось говорить: "Тепло... сонечко... квітки!.." й замовкла.

Ганна по коліна й вище йде, пада, встає і знову йде...

— Це тому, що я богу не молилась... Буру молитися... Господи... господи... милосердний...

А сніг мете, вітер лютує,

— Господи... Що ж це я все — господи?.. Яка ж вона, тая молитва?.. От забула ж я її... забула... Вже недалечко... от брешуть собаки... Господи! Як же ж тая молитва? Як її звуть?.. Чи добіжу ж я?..— Знову упала.—Немає сили, немає... отче-наш... А! Згадала! А Марися ж що? Чи не заснула? Як засне — вмре... Що ж... Воля божа... як він, милосердний, хоче... От уже й загата... Слава богу! Слава богу!.. Ні, не загата, це гній... Далі, далі!.. У найми, у найми...— Знову стало на думці одно слово...— У найми... Я ж хотіла молитись?.. Господи-боже, поможи! — аж закричала Ганна і кинулась бігти; вона йшла коло млинів, от вона вже стала коло вікна якоїсь хати.

— Люди добрі! Хто в бога вірує — рятуйте!..

* * *

Через годину або дві чоловік з п'ять ішли поза селом і проміж ними Ганна ледве-ледве ноги волочила.

— Сюди, сюди,— каже вона.

— Куди ж сюди? Це у балку... ні, не сюди.

Вітер затих, місяць білолиций засвітив, і люди знайшли Ганнин слід.

— Он де, он де...— кричить вона і біжить. Оддалі видно горбок снігу.

— Он там вона... Йдуть скоріше, прибігли.

— Вона, вона! — закричала Ганна, кинулась до Марисі й завмерла.

Марися лежала, як і лягла: рученята заховані у рукава, ніженьки підогнула під себе, очиці закриті,— а вид тихий, покійний-покійний; усміх на ньому сяє...

— Замерзла... царство небесне, вічний покій,— хтось сказав.

— У найми... у найми оддала! — заголосила Ганна.

1888 р. Лютого 25